

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ НАМУНАЛАРИ МАТНИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИ ҲАҚИДА

Хамдамова Ханифахон Шуқуриллаевна

катта ўқитувчи, Жиззах политехника институти.

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарига бағишланган статистик қатор лексикографик кузатишлар ва лингвофольклористик тадқиқотлар, улар асосида тузилган бир қатор луғатлар ва уларнинг дoston тилини ўрганишидаги аҳамияти хусусида фикрлар баён этилган.

Калит сўзлар: *Тилшунослик, лисоний бирлик, миллат, жамият, халқаро, маданият, халқ оғзаки ижоди.*

Аннотация

В статье представлена серия статистических лексикографических наблюдений и лингвофольклористических исследований на примерах узбекского фольклора, ряд словарей на их основе и их значение в изучении эпического языка.

Ключевые слова: *Языкознание, языковое единство, нация, общество, интернационал, культура, фольклор.*

Annotation

This article presents a series of statistical lexicographical observations and lingvofolkloristic studies on examples of Uzbek folklore, a number of dictionaries based on them and their importance in the study of the epic language.

Keywords: *Linguistics, linguistic unity, nation, society, international, culture, folklore.*

Сўнги йилларда ўзбек тилшунослигида халқ оғзаки ижоди намуналарига бағишланган статистик қатор лексикографик кузатишлар ва лингвофольклористик тадқиқотлар яратилди. Хусусан, Т.Мирзаев, Ж.Эшонкул, С.Фидокорларнинг “Алпомиш” дostonининг изоҳли луғати [Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С, 2007: 162], Д.Ўринбоеванинг “Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали луғати” [O‘rinboyeva D, 2006: 244],

Д.Ўринбоева ва У.Умурзоқовнинг “Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавит-частотали луғати”[O‘rinboyeva D., Umurzoqov U, 2006: 395], Б.Йўлдошев, Д.Ўринбоевнинг “Ўзбек халқ дostonларининг частотали-изоҳли фразеологик луғати”[B.Yo‘ldoshev, D.O‘rinboyeva, 2008: 100], Б.Ўринбоев, К.Бозорбоевнинг “Алпомиш” дostonи фразеологизмларининг таъбири”[Б.Ўринбоев, К.Бозорбоев, 1998: 40], Г.Жуманазарованинг “Фозил Йўлдош ўғли “Ширин билан Шакар” дostonининг изоҳли луғати”[Г.Жуманазарова, 2007], Н.Хаджимусаеванинг “Орзигул” дostonи тилининг луғати”[Хаджимусаева Н, 2012: 387] каби ишларини тилга олиш мумкин.

Т.Мирзаев, Ж.Эшонкул, С.Фидокорларнинг “Алпомиш” дostonлари асосида тузган луғатида, хусусан, Фозил Йўлдош ўғли ва бошқа халқ бахшилари томонидан куйлаган версияларида қўлланилган, аммо адабий тилимизда кам учрайдиган ёки умуман учрамайдиган, айрим маънолари унутилган лисоний бирликларнинг изоҳи келтирилганлиги билан илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган лексикографик тадқиқот бўлиб, унда 1157 та сўзнинг изоҳи берилган.

Худди ана шу тартибдаги изоҳли луғатлар ўзбек халқ дostonларининг ҳар бири асосида яратилиши лозим, деган фикрда бўлган Г.Жуманазарова ҳам Фозил Йўлдош ўғли “Ширин билан Шакар” дostonининг изоҳли луғати”ни тузган ва бу луғат 311 та сўзнинг изоҳини ўз ичига олади.

Сўнгги йилларда ўзбек лингвофольклористик луғатчилигида замонавий компьютер дастурларидан самарали фойдаланиш борасида Д.Ўринбоева, Г.Жуманазарова, Н.Хаджимусаева, А.Эшмуродовлар салмоқли ишлар қилди. Дастлаб Д.Ўринбоева халқ дostonлари матнини лингвостатистик таҳлил этиш ва шу асосда луғатларга муайян даражада тартиб бериш ишини биринчи бўлиб амалга оширди, қилган ишларнинг амалий натижаси сифатида иккита луғат нашр этди.[O‘rinboyeva D, 2006] Биринчи луғат, яъни “Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали луғати” учун “Алпомиш”, “Равшан”, “Рустамхон” дostonлари матни материал вазифасини ўтаган. Ушбу матнлар

асосида замонавий компьютер дастурлари ёрдамида 28499 марта қўлланган 19274 та луғавий бирликни қамраб олган сўзшакллардан иборат ҳар бир дostonнинг алоҳида частотали ва алфавитли-частотали луғатлари тузилган. Луғат маълумотига кўра, «Алпомиш» 14029, «Равшан» 7059, «Рустамхон» 7411 сўзшакллардан ташкил топган.

Дostonлар матнида бир марта қўлланган сўзлар частотаси юқори кўрсаткични ташкил этади. Масалан, «Алпомиш»да – 7476 ва 53,3%, «Равшан»да – 4303 ва 60,9%. Шунингдек, 1дан 10гача бўлган сўзлар – 5262 (37,5%) ва 2388 (33,8%); 10дан 90гача – 1179 (8,4%) ва 319 (4,5%); 90дан 1000гача – 112 (0,79%) ва 14 (0,19) ни ташкил этиши маълум бўлган. Бир мартадан қўлланган сўзларнинг асосий қисмини от ва феъллар ташкил этган.

Б.Йўлдошев, Д.Ўринбоевнинг «Ўзбек халқ дostonларининг частотали изоҳли фразеологик луғати»[В.Ҳо‘лдошев, Д.О‘ринбоева, 2008: 100] ўзбек тилшунослигида яратилган фольклор асарлари тилининг, хусусан, фразеологик луғатининг дастлабки тажрибадаги илк намунаси дейиш мумкин. Луғатни яратишда муаллифлар Фозил шоирнинг «Алпомиш», «Рустам» ва Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Равшан дostonлари матнини (жами: 28499 та сўзшаклни) асос қилиб олган. Ҳар бир дostonнинг умумий матн ҳажми хилма-хил: «Алпомиш»да – 14029, яъни 49,2% ни; «Равшан» дostonи – 7059, яъни 24,7% ни; «Рустам» дostonи – 7411 сўзшакли 26,2 % ни ташкил этади. Матнларни қайта текшириш жараёнида муаллифлар мазкур матнларда жами 1041та фразеологик бирликлар қўлланганлигини, улар халқ дostonлари матнида 1641 марта қайтарилганлигини аниқлаганлар. Муаллифлардан Д.Ўринбоевнинг ахборот беришича, «Алпомиш» дostonида қайталаниш частотаси 2007 сўзшаклида бўлиб, умумий танлама ҳажмининг 14% ни, «Равшан» дostonида 534 сўзшакли умумий танлама ҳажмининг 7,5% ни, «Рустам» дostonида 647 сўз шакли умумий танлама ҳажмининг 8,7% ни ташкил этган.[Ўринбоева Д, 2007: 87-90].

Мазкур луғат муаллифларнинг улкан ютуғи шундаки, объект сифатида танланган дostonлардаги фразеологик бирликларнинг натижаларини

Ш.Раҳматуллаевнинг тилшунослигимизда машҳур луғати[Раҳматуллаев Ш, 1978: 408] билан солиштирилган, фақат учта дoston матнида қўлланилган 189 та ибораларнинг таъкидланган луғатда учрамаганлигини аниқлаган. Тузилишига кўра икки қисмдан иборат бўлган бу луғатнинг дастлабки қисмида ўзбек халқ дostonлари матнида фразеологизмларнинг қўлланиш частотаси қиёсий йўналишда алифбо тартибида берилган бўлса, кейинги қисмида дostonлар матнидаги фразеологизмларнинг қисқача изоҳли луғати ўрин олган. Табиийки, фразеологик бирликларнинг лингвостатистик аспектда бундай тартибда тадқиқ этилиши тилшунослигимизда фольклор тили билан боғлиқ бўлган барча назарий ва амалий масалаларни ҳал этишда бу луғатнинг илмий-амалий аҳамияти жуда катта.

Г.У.Жуманазарованинг докторлик диссертациясида[Жуманазарова Г, 2017: 73] Фозил Йўлдош ўғли куйлаган “Балогардон”, “Баҳром ва Гуландом”, “Зевархон”, “Лайли ва Мажнун”, “Малика айёр”, “Нурали”, “Рустамхон”, “Фарҳод ва Ширин”, “Ширин билан Шакар” дostonлар лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик жиҳатдан таҳлил этилган. Муаллифнинг диссертациясида ва эълон қилган асосий ишларида[Жуманазарова Г.У, 2011: 72] қўйилган вазифалар тўла-тўқис амалга оширилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги сифатида куйидагиларни таъкидлаш лозим: дostonлар тилидаги сўзларнинг тарихий-этимологик ва функционал-мазмуний хусусиятлари очиб берилган; дostonларнинг электрон матни асосида лекскографик манбалари (сўзлик, алфавитли, частатали, терс (чаппа) ва изоҳли луғатлар) яратилган; дostonлар матнидаги фонетик, лексик-грамматик курилишидаги бирликларнинг қўлланилиш миқдори аниқланган; дostonлар тили лингвопоэтикасини аниқлаш орқали услубий формулаларнинг тузилмавий-поэтик табиати ва лексик-стилистик қатламларнинг семантикаси асосланган, ибораларнинг тузилмавий-семантик ва коннотатив маъноларидаги ўзига хосликлар очиб берилган. Шунингдек, Г.Жуманазарованинг диссертациясида ва тадқиқотларида таҳлилга жалб этилган дostonлар қаҳрамонлари нутқидаги норасмий, халқчил унсурлар (сўкиш, қарғиш ва ҳақоратли сўзлар) нинг

матндаги лингвопоэтик хусусиятлари асослаб берилган. Энг муҳими, дostonлар тилидаги ўхшатишларнинг тузилмавий-семантик ва поэтик табиати, сифатлаш, метафора, метонимия ва ибораларнинг лингвопоэтик имкониятлари аниқлаб берилган, бадий-эстетик қиммати лисоний далиллар асосида очиб берилган.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилшунослигида халқ оғзаки ижоди намуналарига бағишланган статистик, лексикографик кузатишлар ва лингвофольклористик тадқиқотлар яратилганлиги шу соҳада қилиниши керак бўлган бир қатор илмий изланишларга муҳим манба бўлиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзаев Т., Эшонқул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» дostonининг изоҳли луғати. – Тошкент: ELMUS-PRESS-MEDIA, 2007. - 162 б.
2. О‘ринбойева Д. О‘збек халқ дostonлари тилининг chastotali lug‘ati.–Toshkent, 2006. – 244 б.
3. О‘ринбойева Д., Umurzoqov U. О‘збек халқ дostonлари тилининг alfavit-chastotali lug‘ati. –Toshkent, 2006. – 395 б.
4. В.Yo‘ldoshev, D.O‘rinboyeva. О‘zbek халқ дostonларининг chastotali izohli frazeologik lug‘ati. – Т:О‘zME, 2008. - 100 bet.
5. Б.Ўринбоев, К.Бозорбоев. “Алпомиш” дostonи фразеологизмларининг таъбири. – Самарқанд: СамДУ, 1998. – 40 б.
6. Г.Жуманазарова. Фозил Йўлдош ўғли “Ширин билан Шакар” дostonининг изоҳли луғати. – Жиззах : Сангзор, 2007.
7. Хаджимусаева Н. “Орзигул” дostonи тилининг луғати (сўзлик, алфавитли луғат, chastotali луғат, терс луғат). – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2012.– 387 б.
8. Г.Жуманазарова. Ўзбек халқ дostonлари матнининг лингвостатистик таҳлили, Тошкент: Тафаккур, –2011, – 72 б